

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.124>
УДК 94(477):929+316.7“1960/1970”

Ганна МАЛАЯ

аспірантка відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
malayaann23@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-4164-4993>

КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСТВА В КИЄВІ 1960—1970-х рр. У МЕМУАРНИХ НАРАТИВАХ

Метою статті є висвітлення механізмів співіснування публічної та приватної сфер в умовах радянського тоталітаризму та впливу цієї динаміки на формування, консолідацію і відтворення інтелектуальних спільнот у київському культурному середовищі. Особлива увага приділяється ролі приватних квартирних осередків і неформальних соціальних кіл, які функціонували як альтернативні простори комунікації та культурного обміну для збереження та розвитку ідейного, творчого та соціального потенціалу української інтелігенції. Ці простори сприяли поширенню ідей, інтелектуальному діалогу та створювали умови для взаємодії, яка часто була обмежена інституційними або офіційно санкціонованими умовами. Джерелом дослідження виступають мемуари учасників руху, що дозволяють відтворити культурні зв'язки дисидентської спільноти, простежити еволюцію ідентичності учасників руху та зрозуміти, яким чином суто культурні ініціативи набули політичного характеру в умовах посилення державного контролю та хвиль репресій. Саме ця трансформація культурної активності у форму політичного вибору розглядається як фундаментальний процес еволюції дисидентського середовища УРСР. Методологічну основу статті становить джерелознавчий аналіз мемуарів учасників дисидентського руху УРСР. Застосовано методи критики та ін-

Цитування: Малая Г. Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства в Києві 1960—1970-х рр. у мемуарних наративах. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 124—137. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.124>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

терпретації наративних джерел, тематичного аналізу, а також інструментарій просопографії для ідентифікації мережових зв'язків. **Наукова новизна** полягає у поєднанні соціального, культурного та просторового підходів до визначення дисидентської спільноти, що дає змогу виявити багатогранні взаємодії, які структурували її життя. Актуалізується роль учасників дисидентського руху в публічному просторі УРСР, простежуються неформальні практики формування альтернативних моделей культурної та громадянської активності, які розвивали встановлені державою межі між приватною та публічною сферами. **Отримані результати** поглиблюють розуміння логіки української інтелектуальної опозиції та способів самовідтворення дисидентського середовища в умовах обмеженої публічності та системного контролю.

Ключові слова: Київ, публічний простір, дисидентський рух, мемуари, спільнота, культурна опозиція.

Після завершення Другої світової війни та смерті Й. Сталіна радянське суспільство вступило у фазу глибоких трансформацій, що торкнулися не лише політичної та економічної сфер, але й самої сутності колективної ідентичності. Період пізнього сталінізму характеризувався уніфікацією публічного дискурсу та значним обмеженням форм індивідуального й колективного самовираження. Події після 1953 р. були позначені процесами десталінізації та початком політики «відлиги», що започаткували складний і суперечливий процес переосмислення того, що означало бути радянським громадянином у нових умовах. Політика «відлиги», що супроводжувалась гаслами оновлення соціалістичного суспільства, створила певні можливості для розширення інтелектуальних горизонтів. Молоде покоління українських митців, літературознавців, істориків, філософів і журналістів отримало шанс інтерпретувати власну ідентичність у ширших категоріях, ніж це дозволяла сталінська модель суворо контрольованої лояльності.

Лібералізація другої половини 1950 — початку 1960-х рр., попри її очевидну обмеженість і суперечливість, стала важливим етапом у трансформації культурного життя Української РСР. Вона сприяла поживленню літературної творчості та наукової діяльності, виникненню дискусій, появи нових імен тощо. Проте сама лібералізація досить скоро набула чітко окреслених меж і залишалася під контролем партійного апарату. Будь-які спроби вийти за встановлені офіційною доктриною кордони неминуче викликали жорстку реакцію влади. Цей період, попри свою ілюзорність і фрагментарність, залишив глибокий слід у свідомості інтелігенції, створивши середовище, яке згодом стало основою формування ідей та особистостей дисидентського руху.

Початок 1960-х рр. був часом активного пошуку й випробування меж дозволеного. У цьому суперечливому процесі відбулося розширення культурного простору, яке мало далекосяжні наслідки. Для інтелігенції другої половини 1950 — початку 1960-х рр. це стало можливістю відновити зв'язки з культурною спадщиною, повернути до колективної пам'яті імена репресованих або замовчуваних письменників, учених, митців. З'являлися нові канали культурного обміну, зростає роль літературних журналів, наукових зібрань, творчих об'єднань, що ставали майданчиками для дискусій, які в інших умовах були б неможливими. Для значної частини інтелігенції цей період не став моментом відмови від радянської ідентичності, а

радше нагодою надати їй нових сенсів, інтегрувавши до неї власні історичні, національні й культурні категорії.

Метою статті є аналіз процесів формування та трансформації інтелектуально-культурного середовища українських дисидентів у Києві 1960—1970-х рр., зокрема в аспекті взаємодії публічного та приватного просторів, що визначали соціальні й культурні практики інтелігенції в умовах радянського тоталітаризму.

У статті висвітлюється співвідношення приватного й публічного як двох взаємопов'язаних сфер суспільного життя. Класичне розрізнення цих понять, запропоноване Юргеном Габермасом, формувалося в контексті західноєвропейських суспільств, що традиційно передбачали відносну автономію приватної сфери. Відповідний збірник під редакцією Крейга Келгуна [1] фіксує масштабність дискусії, що розгорнулася навколо публічної сфери як простору комунікації та репрезентації суспільних інтересів. Водночас дослідники звертають увагу на обмежену універсальність цих категорій і порушують питання про коректність їхнього перенесення на інші типи суспільств. У нашому контексті надзвичайно важливою видається колективна праця під редакцією Льюїса Зігельбаума [2], яка демонструє, що в умовах радянського тоталітарного режиму «приватне» у класичному західному розумінні не існувало як автономна сфера. Радянський контекст вимагає нового осмислення дихотомії публічного й приватного, де межа між ними була плінною, а саме поняття «приватності» — обмеженим, нестабільним і часто політизованим.

На окрему увагу заслуговують дослідження українського шістдесятництва та формування дисидентських спільнот у межах міського середовища, зокрема Києва. Праці Сергія Єкельчика [3], Сімоні Белецце [4] і Людмили Касян [5] дозволяють зрозуміти, яким чином фізична топографія Києва слугувала не лише місцем зустрічей, але й чинником формування нових форм культурної активності й дисидентських практик. У цих роботах підкреслюється, що культурна опозиція постала не стільки в межах інституцій, скільки в альтернативних просторах, які водночас були і приватними, і напівпублічними. Саме завдяки таким просторам формувалися горизонтальні мережі взаємодії, через які дисиденти зберігали ідеї, культуру та колективну ідентичність попри тиск і репресії з боку держави.

У дослідженні використано корпус мемуарних джерел, які, на нашу думку, дозволяють повніше відтворити культурно-інтелектуальну атмосферу Києва 1960—1970-х рр. Важливим компонентом джерельної бази є збірки спогадів, присвячені Аллі Горській та Івану Світличному. Репрезентовані в них лідерські ролі обох постатей у дисидентському русі сприяють фокусуванню сучасників, між іншим, на їхніх ініціативах та формах культурної активності, що сприяли формуванню автономного інтелектуального середовища. Окреме місце посідають щоденники Леся Танюка (зокрема т. 21) [6], що характеризуються високою хронологічною щільністю та дають змогу простежити динаміку подій і настроїв у період їх фіксації. Спогади Світлани Кириченко є ключовими для реконструкції регулярних міжособистісних контактів і розуміння соціально-психологічного портрета оточення. Мемуари Євгена Сверстюка поєднують безпосередній досвід перебування у середовищі з його концептуальним осмисленням: його описи Києва та характеристика нефор-

мальних культурних практик пропонують більш аналітичний погляд на те, як формувався міський культурно-інтелектуальний простір [7].

Київ з його концентрацією творчих, наукових та освітніх інституцій став ключовою платформою для подібних взаємодій. Урбаністичний простір міста у цей час не зводився до адміністративної чи політичної функції. Його культурна географія визначалася неформальними маршрутами — від бібліотек і видавництв до кав'ярень, від театральних фое до приватних квартир, де тривали розмови, часто породжені офіційними заходами, але такі, що виходили за межі офіційного порядку денного. Публічні простори й приватні квартири утворювали єдину мережу комунікації, де циркулювали книжки, тексти, думки. Як просторово-інфраструктурний вузол, Київ акумулював інтелектуальний потенціал, що прибував з периферії — із сіл, містечок, індустріальних центрів, надавав новоприбулим молодим інтелектуалам доступ до архівів, бібліотек, сцен, академічних кафедр, редакцій — до формування уявлення про себе як частини більшого національного цілого. Для багатьох із них це було не лише знайомство з культурою, а й входження у нову інтелектуальну спільноту, в якій набували сенсу пошуки національного «я». Київ не був і не міг бути містом однозначної ідентичності — він поєднував складні напашарування історичної пам'яті, імперської спадщини та модернізаційних прагнень радянської доби, а у період хрущовської «відлиги» став притягальним середовищем для цілого покоління інтелектуалів, які шукали шлях до культурного самовираження в межах, здавалося б, реформованої системи.

Ця концентрація інтелектуального ресурсу, у поєднанні з хвилею децентралізаційних настроїв після XX з'їзду КПРС, стимулювала появу нових ініціатив, що згодом будуть марковані як дисидентські, але спершу вони були частиною офіційного культурного поля. Це пояснювалося фундаментальною суперечністю: радянська система не передбачала співіснування автономного національного змісту в межах власного культурного каркаса. Те, що сприймалося як спроба повернення до ленінських принципів національної політики, державною логікою трактувалось як девіація. У цьому сенсі перші покоління майбутніх дисидентів були не ренегатами, а спадкоємцями модернізаційної обіцянки, закладеної в офіційну радянську ідеологію. Вони не прагнули зруйнувати систему, не виходили за її кордони, а намагалися наситити її реальним змістом, відновити історичні й культурні зв'язки, свідомо розірвані репресіями й цензурою.

Зародки цих прагнень матеріалізувались у цілком допустимих і навіть підтримуваних форматах. Одним з осередків такого простору став Клуб творчої молоді (далі — КТМ), процес створення якого не має однозначного потрактування в джерелах та історіографії, оскільки не може зводитися ані до особистих ініціатив окремих засновників, ані лише до особливостей радянської культурної політики доби «відлиги». Радше це був результат дії обох чинників — пошуку молоддю нових форм культурного життя та нових можливостей, відкритих системою в умовах «відлиги».

У радянській традиції подібні об'єднання здебільшого постають як офіційно санкціоновані структури в межах комсомольської діяльності, покликані організувати культурне дозвілля молоді та спрямувати її ініціативу в ідеологічно контро-

льоване рiчище. Тому в деяких дослiдженнях можна натрапити на твердження, що Клуб виник «пiд егiдою» комсомолу. Це вiдповiдає умовам iснування КТМ: пiдтримка з боку комсомольських структур забезпечувала легальний простiр для iснування та певну iнституцiйну «парасольку». Разом з тим, обмеження iсторiї походження Клубу виключно комсомольською iнiцiативою не вiдображає вповнi iдею i мотивацiї його створення, адже змiст i характер його дiяльностi визначали насамперед його учасники. Вони вже на початкових етапах ставили перед собою завдання, якi виходили за межi звичайної комсомольської культурно-просвiтницької роботи. Iнституцiйна «прив'язка» до комсомолу була формальною умовою iснування, але не визначала його змiстовне наповнення.

Про прагнення вiдмежуватися вiд радянських органiзацiйних моделей свiдчить процес розробки положення про Клуб творчої молодi (8 березня 1960 р.) [6, с. 553—555], описаний у щоденнику Леся Танюка, першого президента Клубу. Iнiцiатори прагнули уникати формалiзацiї, штампiв, аналогiї з типовими радянськими установами. Навiть назва була обрана на протипагу умовнiй «спiлцi» як така, що «нi до чого не зобов'язує» — «клуб» [6, с. 556]. Така ж тенденцiя простежувалася у визначеннi посад та структури органiзацiї. Замiсть звичних для радянської практикi «голови» чи «секретаря» була запроваджена посада «президента» — своєрiдна алюзiя на англiйські клуби (звiдси ж походить iдея форми органiзацiї). Назва керiвного органу («рада») обиралася з тим же наміром — дистанцiюватися вiд звичного «бiуро», характерного для офiцiйних молодiжних органiзацiї [6, с. 557].

Така увага до деталей не була випадковою i вiдображала прагнення учасникiв створити нову форму культурного об'єднання. Водночас ця свiдома дистанцiя поєднувалася з розумiнням необхідностi iнституцiйної легiтимностi: залишаючи простiр для творчої свободи, засновники Клубу усвiдомлювали, що в перспективi можливі бiльш формалiзованi структурнi кроки. У тих же щоденникових записах Л. Танюка зафiксовано пораду Бориса Антоненко-Давидовича оформити програмнi документи чи статутнi засади, якi вiдповiдали б вимогам «вищих iнстанцiї» [6, с. 557].

Хоча версiї походження КТМ рiзняються, усi вони зводяться до одного: вiн виник не як аналогiя радянським молодiжним iнституцiям, а як спроба молодi використати декларовану радянськими структурами форму для творення чогось принципово iншого. Адже значно важливишим було прагнення молодих митцiв до самовираження, до пошуку нових форм культурної комунiкацiї та мистецького експерименту. Iнiцiатива створення Клубу вiд початку належала самiй творчій молодi Києва — поетам, художникам, музикантам, акторам, якi прагнули об'єднатися поза рамками офiцiйних лiтературних майстерень i культурних iнституцiї. Фактична роль комсомолу у формуваннi КТМ полягала лише в тому, що вiн погодився надати органiзацiї примiщення у Жовтневому палацi. Комсомол став iнституцiйною оболонкою, яка дала йому можливiсть постати й функцiонувати, але внутрiшнiй змiст дiяльностi КТМ дедалi бiльше виходив за межi звичних форм контролюваної культурної активностi.

Основною формою дiяльностi Клубу були лiтературно-мистецькi заходи, що мали естетичну, просвiтницьку та суспiльну складовi. У своїх спогадах сучасни-

ки особливо наголошували на винятковій ролі літературних вечорів, що швидко перетворилися на знакові події культурного життя молодшої інтелігенції в столиці. Поетичні імпрези, присвячені Василю Симоненку, Івану Драчу, Миколі Вінграновському, Віталію Коротичу, Миколі Холодному, Олексію Булизі та іншим відбувалися в Інституті нафтопереробки та нафтохімії, Інституті харчової промисловості, технікумі зв'язку, Інституті теоретичної фізики тощо [8, с. 508]. Географія цих зустрічей свідчить про те, що КТМ виходив далеко за межі вузького культурного кола, формуючи навколо себе мережу зацікавлених і небайдужих слухачів, що прагнули долучитися до нового інтелектуального простору. Опанас Заливаха згадував, що під час арешту слідчі щиро дивувалися: «Навіщо тобі зустрічатися з поетом, якщо ти художник?» [7, с. 146]. Ця репліка відображає логіку радянської системи, в якій інтелектуали не повинні були мати друзів поза межами вузького професійного кола. Проте члени Клубу творчої молоді на практиці успішно долали ці бар'єри. Завдяки особистим зв'язкам вони домовлялися про проведення таких вечорів у місцях, які, здавалося б, не мали нічого спільного з літературою, особливо, коли офіційні структури відмовляли у наданні приміщень.

Сутність клубних заходів полягала не лише у представленні сучасної творчості, відкритті й популяризації нових імен, але й у вибудовуванні цілісного культурного контексту, який охоплював як новаторські пошуки митців-шістдесятників, так і звернення до спадщини «розстріляного відродження». Це стало важливою місією КТМ. Театральні постановки за п'єсами Миколи Куліша чи вечір пам'яті Леся Курбаса мали виразний характер культурної реабілітації та відкривали нові горизонти для осмислення української ідентичності.

Ближче до середини 1960-х рр. у культурному житті УРСР намітилися тенденції до згорання тих процесів лібералізації, які стали можливими на хвилі хрущовської «відлиги». У цій ситуації члени КТМ змушені були шукати компромісні форми діяльності. Зовнішньо це виглядало як звернення до «канонізованої» спадщини, легітимованої радянською ідеологією. Саме тоді в репертуарі клубних заходів з'явилися вечори, присвячені класикам української літератури — Івану Франку, Лесі Українці, Тарасу Шевченку. Подібні ініціативи давали можливість залишатися у публічному просторі, балансуєчи на межі дозволеного, але водночас наповнювали офіційно санкціонований канон новим, національним змістом. Найважливіше, що відновлення тягlosti культурної традиції виводило функціонування КТМ у площину національно орієнтованої інтелектуальної діяльності, що поєднувала мистецтво й громадянську позицію.

Справжній розквіт ідейного й соціального напрямків діяльності Клубу пов'язаний з появою нових харизматичних особистостей — Алли Горської та Івана Світличного. Їхня участь докорінно змінила атмосферу КТМ і сутність його роботи: відбулося не лише значне розширення кола учасників, а й суттєве поглиблення інтелектуальних та ідейних програм. Саме в цей період, за словами Л. Танюка, відбулося становлення «справжнього КТМ» [9, с. 419] — організації, що трансформувалася в осередок із виразною національною спрямованістю. У своїй еволюції Клуб усе більше перетворювався на середовище, де мистецтво переставало бути

тільки сферою естетичного самовираження, а набувало суспільно-політичного звучання. Саме ця трансформація стала тим чинником, який визначив особливе місце КТМ у культурному та інтелектуальному житті Києва 1960-х рр.

Одним із найважливіших моментів такої переорієнтації став 1962 рік, коли члени Клубу створили спеціальну комісію для перевірки чуток про масові поховання жертв сталінських репресій у Биківні поблизу Києва. До її складу увійшли Л. Танюк, А. Горська та В. Симоненко [9, с. 422]. Комісія фактично підтвердила існування цих поховань у Биківні, після чого її учасники склали «Меморандум-2» до Київської міської ради [9, с. 423]. У документі йшлося про необхідність державного розслідування злочинів і перетворення місця трагедії на меморіальний комплекс. Цей крок виходив далеко за межі культурної ініціативи: він містив чіткий політичний і моральний заклик.

Оскільки робочі місця — інститути Академії наук, видавництва, редакції чи творчі спілки — суворо контролювала держава, то київські інтелектуали шукали можливості для зустрічей у міському середовищі. Парк імені Тараса Шевченка у Києві став однією з таких локацій. Тут зустрічалися після роботи, обмінювались новинами, вели дискусії. Як згадувала Світлана Кириченко, дружина політв'язня Юрія Бадзьо, учасники мали навіть «свої» лавки, що жартома називалися «нашою Платонівською академією» [10, с. 133]. Однак значення парку для киян виходило за межі повсякденних зустрічей. Публічне вшанування пам'яті Т. Шевченка стало одним із найважливіших маркерів культурного опору, що виявлявся у відкритому міському просторі.

Починаючи з 22 травня 1961 р., коли відзначали 100-річчя перепоховання Т. Шевченка в Україні, біля пам'ятника поету почали збиратися невеликі групи людей для читання його творів і покладання квітів [11, с. 608—610]. Відтоді, попри заборони влади, провокації та навіть арешти, це стало щорічною традицією — травневі зустрічі кожного разу збирали дедалі більшу кількість учасників. Уже 1964 р. поблизу пам'ятника Кобзарю зібралось кілька сотень осіб на чолі з членами КТМ [10, с. 608]. Проте вже наступного року адміністрації навчальних закладів почали наполегливо попереджати студентів і викладачів про неприпустимість відвідування заходів 22 травня [12, с. 303—305]. У наступні роки заборона набувала ще жорсткіших форм: від прямого блокування до спроб перехопити ініціативу, організувавши в той же день офіційний фестиваль «Київська весна» [12, с. 315—316]. Хоча під час офіційних заходів фестивалю у 1971 р. влада всіляко уникала згадок про Шевченка, але по їх завершенню біля пам'ятника все одно прозвучали його вірші [11, с. 609].

Репресивна тактика радянської влади поступово обмежувала масштаби травневих зібрань: після масових січневих арештів 1972 р. української інтелігенції продовження цієї традиції стало практично неможливим. Пам'ятник фізично оточували, за учасниками стежили та фіксували їхню присутність [13, с. 41—44], а більшість тих, хто ще кілька років тому брали активну участь у неформальних ушануваннях, уже перебували під арештами або під постійним наглядом.

Звісно, поодинокі покладання квітів були й у той рік [13, с. 42]. Проте сам факт обмежень надавав подібним практикам особливого символічного значення.

Належність до вузького кола тих, хто свідомо порушував негласну заборону, означала «привласнення» публічного простору. У такому контексті сама присутність біля пам'ятника перетворювалась на акт протесту, що репрезентував нову форму символічного володіння простором — альтернативну до офіційного, радянсько-державного. Це не простір у жодному топографічному або інституційному сенсі: міська площа чи певна будівля самі по собі не утворюють публічний простір, якщо вони не наповнені спільною колективною дією. Тобто, будь-яке місце могло стати публічним простором, якщо воно перетворювалось на місце «влади», узгодженої дії, демонстрації [14, с. 93].

Цей процес можна інтерпретувати через концепцію «підпорядкованих контргромадськостей» (subaltern counterpublics) Ненсі Фрейзер, що позначає створення альтернативних публічних сфер для формування опозиційних інтерпретацій своїх ідентичностей, інтересів і потреб усередині суспільств з офіційним панівним дискурсом [15, с. 67]. Радянський публічний простір був сконструйований як одномірний — із переважанням державних ритуалів, «правильних» пам'ятних дат і контрольованих форм комеморації. Проте дисидентська практика біля пам'ятника Т. Шевченку руйнувала цей монополізований простір, відкриваючи його для не-підконтрольних владним структурам форм культурної пам'яті. Вона утверджувала паралельний сценарій використання простору, в якому переважало артикулювання власної опозиційної ідентичності, адже вона є національною.

Систематичні утиски, яких зазнавав КТМ — від відмов у приміщеннях і скасування заходів під формальними приводами до відвертих розгонів — створили ситуацію, в якій потреба молоді в інтелектуальній комунікації та солідарності не зникала, а лише посилювалася. Запит молоді інтелігенції на вільний обмін думками призводив до пошуку нових форматів і місць для взаємодії.

Маємо зауважити, що хоча мемуари дисидентів і зосереджуються на важливих місцях та інституціях, пов'язаних з рухом, проте головний акцент неминуче зміщується на постаті, що формували дисидентське середовище [3, с. 48—49]. А. Горська та І. Світличний належали до тих постатей, довкола яких кристалізувалося середовище, що поступово перетворювалося на дисидентське. Тому не дивно, що через запровадження обмежень з боку влади, що зробили офіційний публічний простір для культурної та інтелектуальної діяльності представників руху майже недоступним, відбувся природний перехід до приватних просторів, де діяльність могла продовжуватися без безпосереднього тиску адміністративних структур.

Переходу інтелектуалів до приватного простору сприяла хрущовська житлова реформа, що змінила соціальну топографію радянських міст¹. Масове будівництво «хрущовок» створило для значної частини населення можливість отримати окреме житло. Квартири створювали новий вимір приватності, майже неможливий у комуналках чи гуртожитках. Оселитись окремо змогло подружжя Івана та Леоніди Світличних, які отримали в 1960 р. своє помешкання на вулиці Уманській, 35. Їхня

¹ Детальніше про зв'язок хрущовської житлової реформи, трансформації міського простору та формування середовища шістдесятників на прикладі київської Чоколівки див.: [16].

квартира набула значення значно більшого за ті фізичні 28 кв. м, які відміряла їм радянська житлова норма. За багатьма мемуарними свідченнями сучасників, помешкання Світличних мало особливий статус центру тяжіння для інтелектуальної молоді Києва. Це був своєрідний осередок, що поєднував функції притулку, бібліотеки, літературної майстерні й місця зустрічей київської інтелігенції 1960-х рр. Символічне значення цього осередку яскраво зафіксував Володимир Дрозд, зазначивши, що «майже все наше літературне покоління вийшло з крихітної, захаращеної книгами квартирки, де мешкав Іван і його вірна дружина Льоля» [10, с. 221]. Велику роль відіграв авторитет І. Світличного, його професійний досвід літературного критика й репутація неформального посередника у колі шістдесятників [10, с. 354]. Молоді поети й письменники приносили сюди свої тексти, шукаючи не лише оцінки, а й входження до ширшого неформального середовища, де тексти могли поширюватися далі, набуваючи нового життя [10, с. 229]. Тут відбувалися обговорення нових літературних подій, знайомство з перекладами світової класики, з творами українських авторів, вилучених з офіційного канону. Тут могли зупинитися гості з інших міст, для яких помешкання Світличних ставало «входом» у київське культурне середовище [10, с. 320]. Тимчасове перебування у квартирі означало не лише гостинність, але й залученість до інтенсивного культурного обміну.

Як згадувала Л. Світлична, роль «своєрідної філії молодіжного Клубу» [10, с. 24] також перебрала на себе й квартира А. Горської та Віктора Зарецького на вулиці Терещенківській, 25 (у той час — Репіна). Зручне розташування у центрі міста неподалік від парку Шевченка робило її особливо доступною й привабливою, що, за словами Є. Сверстюка, відрізняло її від помешкання Світличних, до якого треба було «іхати тролейбусом майже сорок хвилин» [17, с. 76]. Водночас він наголошував і на контрасті цього простору: «Дивлячись з її (Горської — Г. М.) балкона в сад Шевченка, якось не вірилось, що тут можна мати свою квартиру. Адже на цій вулиці живе Тичина, Бажан... І ходить постовий міліціонер біля залізної брами» [9, с. 600]. Особливий характер помешкання визначався не лише його розташуванням, а й постатями його господарів. Їхня оселя, за спогадами Л. Танюка, нагадувала «квартиру-виставку», «музей» чи навіть «квартиру-комуни», де зникли традиційні межі між господарями й гостями [9, с. 420], а мистецтво ставало постійним тлом і водночас центром спільного досвіду. Картини подружжя, розташовані вздовж стін, на столах, підлозі, різко відрізнялися від соцреалістичних канонів і створювали простір, в якому навіть випадковий відвідувач ставав учасником культурного процесу [9, с. 651].

Варто згадати майстерню А. Горської на вулиці Філатова, 10-А, що стала продовженням цієї домашньої атмосфери. Тут точилися розмови, визрівали ідеї, формувалися плани культурних ініціатив, що виходили за межі мистецької сфери. Цікавою формою взаємодії були колядування, які мали цілком практичний вимір — в окремих «колядницьких ватагах» проводили лотереї, а зібрані кошти спрямовували на підтримку тих, хто нещодавно повернувся з ув'язнення, або безпосередньо на допомогу політв'язням: за них передплачували книжки й періодику для таборів [10, с. 245]. Також, за змоги, оплачували охочим з інших регіонів дорогу до

Києва, аби вони могли долучитися до київського колядування. Усе почалося з ідеї І. Світличного, який наприкінці 1964 р. запропонував на Новий рік провести мистецьку лотерею задля спорудження пам'ятника В. Симоненкові [10, с. 244]. Ініціативу швидко підхопили у різних колах Києва, а згодом і в інших містах. Художники безоплатно надавали свої роботи, письменники — книги з автографами. Уже на початку 1970-х рр. відчувалося, що практика колядування поступово втрачає ті сили й масштаб, які вона мала раніше. С. Кириченко у своїх спогадах пов'язувала це з утратою постатей, що підтримували й надихали ці дії, а саме зі смертю А. Горської, яка була «головним сценаристом новорічного дійства, творцем основних масок, душою й енергією нашого колядництва» [13, с. 10].

Проте чи можливе приватне у радянському суспільстві? Саме питання здається парадоксальним, адже радянська система ніколи не допускала цілковитої відокремленості індивіда від колективу й держави. Ганна Арендт писала про тоталітаризм, що притискає людей один до одного «залізним обручем» [18, с. 519], поки всі не стануть частиною єдиного цілого. Специфіка радянської ідентичності полягала саме в цьому [2, с. 231]: вона формувала громадянина не як окрему особистість, а як члена колективу, чия цінність визначалася рівнем залученості до суспільного життя та усвідомленням власної ролі й «корисності» для загального блага. Радянський громадянин прагнув самореалізації саме через свій внесок у суспільне життя. Саме з цього середовища й постали майбутні дисиденти. Їх прагнення виходило не з бажання замкнутися в приватному, а з намагання розширити можливості для публічної дії. У цьому сенсі навіть приватні помешкання набували статусу квазіпублічних [2, с. 230], адже постійна присутність знайомих і незнайомих людей, дискусії, спільні читання чи слухання музики створювали нові форми колективності. Культурна діяльність дисидентів ніколи не була відокремлена від соціальної дійсності. Перехід у приватне не означав відмови від публічності; він був вимушеним кроком, способом зберегти автономію. Власне, ці осередки задавали тон і для структури того середовища, яке вибудовувалося навколо них.

Дисиденти, аналізуючи цей період у своїх мемуарах, активно намагалися виявити спільні риси та ідеї, які їх об'єднували навіть десятиліття потому. Ці роздуми дали їм краще розуміння своєї ролі в суспільстві, характер тієї спільноти, до якої вони належали, свого впливу на культурний і політичний контекст того часу. Показово, що в цих рефлексіях переважає підхід, що виходить за межі формальних ідеологічних категорій, політичних програм чи організаційних рамок, натомість він визначає цю спільноту на основі особистісних позицій, світоглядної спорідненості й, найголовніше, взаємозв'язків. Саме тому в мемуарах так часто з'являються означення на кшталт «гурт» [19, с. 133] чи «група друзів» [4, с. 64], які, попри відсутність чіткої наукової дефініції, відбивають прагнення учасників підкреслити визначальну роль міжособистісних відносин як підґрунтя руху. Такий наголос на соціально-комунікативному вимірі є надзвичайно важливим для розуміння специфіки дисидентського середовища. Йдеться не про завчасно й цілеспрямовано організоване коло опозиціонерів, а про спільноту, що органічно формувалася з дружніх контактів, інтелектуальних пошуків і культурних ініціатив. Центральні-

ми фігурами цього середовища, як уже згадувалось, виступали І. Світличний та А. Горська. Їхня роль не вичерпувалась індивідуальною харизмою. Вони «творили клімат» [10, с. 181] соціальної мережі, простір моральної підтримки, забезпечували комунікацію та обмін ідеями. Завдяки таким особистостям вибудовувалася тяглість руху, що могла існувати без формалізованих структур чи ієрархій. У дослідженнях цього періоду для характеристики подібних колективів почали вживати поняття «компанія друзів» [2]. Воно є показовим з кількох причин. По-перше, підкреслює неформальний характер групи, де головним чинником є не формалізоване членство, а міжособистісна довіра, спільний досвід і готовність до взаємної відповідальності. По-друге, вказує на специфічну форму соціальної інтеграції, де дружба й особиста довіра ставали головним ресурсом протидії системі. Ця модель пояснює, чому навіть після розгрому інституційних форм на кшталт КТМ спільнота продовжувала існувати та поширювати свої смисли в нових умовах.

Намагання інтелектуалів розсунути межі публічного простору в радянському Києві неминуче йшло всупереч прагненням влади монополізувати його. Культурні ініціативи української інтелігенції не народжувались з ідеї протистояння режиму та не мали на меті бути «поза» офіційною культурою. Але в умовах радянської держави, яка тривалий час розглядала публічний простір як ексклюзивну прерогативу влади, його розширення не могло не мати політичних наслідків. Насамперед це був просторовий конфлікт: влада, що не бажала ділити сцену впливу, реагувала інструментами адміністративного тиску, цензурних заборон, відмов у наданні приміщень, провокацій та арештів; інтелектуальні кола, своєю чергою, були змушені змінювати свої практики, переводячи їх в якісно інший простір — приватні квартири, майстерні, клубні кімнати. Цей просторовий конфлікт неминуче переріс у конфлікт ідеологічний. Самі учасники руху дедалі чіткіше усвідомлювали, що їхня культурна діяльність набуває ознак політичного вибору. Коли поетичні читання або виставки молодих художників сприймалися системою як загроза, то сам факт їхнього проведення ставав актом громадянської непокори. Звідси випливала й нова якість інтелектуально-культурного середовища Києва 1960—1970-х рр. — його політизованість не через початкову мету учасників, а як наслідок взаємодії з владою, що не хотіла поступатися простором і втрачати контроль над культурою.

Мемуари відіграють ключову роль у відтворенні цього процесу. Саме у ретроспективних наративах учасники дисидентського руху надають власним досвідам ознак переломного моменту, в якому культура перестала бути сферою виключно естетичного самовираження і стала маркером політичної позиції. Через спогади простежується внутрішнє осмислення публічності й приватності. Водночас ці свідчення демонструють, як самі учасники сприймали власну діяльність, як інтерпретували взаємозв'язки, що склалися в «компанії друзів», якого значення надавали особистим контактам у формуванні спільноти. Ця часово дистанційована рефлексія дає змогу реконструювати не лише зовнішню динаміку репресій і конфлікту між владою та інтелектуалами, а й внутрішнє переживання учасниками переходу від культурної до політичної позиції, що формувало їхню ідентичність і стратегії взаємодії в умовах обмеженого публічного простору. Отже, репресії ста-

ли тим катализатором, що зумовив перехід від культурного пошуку до ідеологічного конфлікту. Небажання влади толерувати навіть мінімальне розширення меж публічного простору спричинило перетворення культури на політичний вибір. Ця трансформація мала тривалі наслідки — вона виробила нові моделі солідарності й дала початок новим формам громадянської самоорганізації, які пережили репресії та стали фундаментом подальших суспільних змін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Calhoun, C. *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1992. 498 p.
2. Siegelbaum, L.H. (Ed.) *Borders of socialism: private spheres of Soviet Russia*. New York: Palgrave Macmillan, 2006. 291 p.
3. Yekelchuk, S. The early 1960s as a cultural space: a microhistory of Ukraine's generation of cultural rebels. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2015. 43 (1): 45-62. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2014.954103>.
4. Bellezza, S.A. The shistdesiatnytstvo as a group of friends: the kompaniia of the Club of the Creative Youth of Kiev (1960—1965). *Snodi. Pubblici e privati nella storia contemporanea*. 2010. 5: 64-82.
5. Kasian, L. Vidobrazhennia intelektualno-kulturnoho prostoru 60—70-kh rokiv XX st. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2011. 5: 159-162 [in Ukrainian].
[Касян Л. Відображення інтелектуально-культурного простору 60—70-х років XX ст. *Українознавчий альманах*. 2011. № 5. С. 159—162].
6. Taniuk, L. *Tvory: v 60 t. T. 21: Shchodennyky bez kupiur, 1968 r. (kviten — cherven)*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Танюк Л. Твори: в 60 т. Т. 21: Щоденники без купюр, 1968 р. (квітень — червень). Київ: Альтерпрес, 2011. 679 с.].
7. Sverstiuk, Ye. *Na poli chesty*. Kn. 1. *Nevzhe to ya?* Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Сверстюк Є. На полі честі. Кн. 1. Невже то я? Київ: Кліо, 2015. 368 с.].
8. Dziuba, I. *Srohady i gozdumy na finishnii priamii*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Київ: Криниця, 2008. 922 с.].
9. Ohnieva, L. (Comp.). *Alla Horska. Dusha ukrainskoho shistdesiatnytstva*. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Алла Горська. Душа українського шістдесятицтва / упоряд. Л. Огнева. Київ: Смолоскип, 2015. 712 с.].
10. Svitlychna, L. & Svitlychna, N. (Comps.). *Dobrookuyi. Srohady pro Ivana Svitlychnoho*. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Доброокий. Спогади про Івана Світличного / упоряд.: Л. Світлична, Н. Світлична. Київ: Час, 1998. 572 с.].
11. Chornovil, V. (Comp.). *Pro vidznachennia v Kyievi rokoyvn perevezennia tila Tarasa Shevchenka na batkivshchynu. Viacheslav Chornovil. Tvory v 10 t. T. 3: Ukrainskiy visnyk*. Vyr. I—VI. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на батьківщину. *Вячеслав Чорновіл. Твори в 10 т. Т. 3: Український вісник*. Вип. I—VI / упоряд. В. Чорновіл. Київ, 2006. 978 с.].
12. Plakhotniuk, M. *Kolovorot: Statti, srohady, dokumenty*. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Плахотнюк М. Коловорот: Статті, спогади, документи / упоряд. В. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2012. 510 с.].

13. Kyrychenko, S. *Liudy ne zi strakhu. Ukrainska saha: spohady*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian]. [Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: спогади. Київ: Смолоскип, 2013. 920 с.]
14. Benhabib, S. *Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas. Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge, England, 1992. 89-120.
15. Fraser, N. *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. Social Text*. 1990. 25/26: 56-80. DOI: <https://doi.org/10.2307/466240>.
16. Dovhan, S. *Chokolivka yak prostir pam'iaty: zabuti shistdesiatnyky v dekoratsiakh "radianskoï mrii"*. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*. 2021. 1 (12): 81-97. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2021.12.084> [in Ukrainian]. [Довгань С. Чоколівка як простір пам'яті: забуті шістдесятники в декораціях «радянської мрії». *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2021. Т. 1, № 12. С. 81—97. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2021.12.084>].
17. Sverstiuk, Ye. *My obyraly zhyttia. Bunt pokolinnia: Rozmovy z ukraïnskymy intelektualamy*. Kyiv, 2004. 33-91 [in Ukrainian]. [Сверстюк Є. Ми обирали життя. *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами*. Київ, 2004. С. 33—91].
18. Arendt, Kh. *Dzherela totalitaryzmu*. Kyiv, 2005 [in Ukrainian]. [Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ: Дух і літера, 2005. 584 с.]
19. Zhylenko, I. *Номо Feriens: Spohady*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Жиленко І. Номо Feriens: Спогади. Київ: Смолоскип, 2011. 816 с.]

Надійшла / Received 12.12.2025

Hanna MALAYA

PhD student at the Department of special branches of historical science and electronic information resources,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

malayaann23@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-4164-4993>

THE CULTURAL AND INTELLECTUAL SPACE OF UKRAINIAN DISSIDENTS IN KYIV IN THE 1960s AND 1970s IN MEMOIR NARRATIVES

The article examines the intellectual and cultural space of Kyiv during the 1960s and 1970s through the prism of the activities of participants of the Ukrainian dissident movement. The article **aims** to analyze the mechanisms of public and private co-existence under Soviet totalitarianism and to assess how these dynamics influenced the formation, consolidation, and reproduction of intellectual communities in the Kyiv urban environment. Particular attention is paid to the role of private apartment-based gatherings and informal “groups of friends,” which functioned as critical sites for preserving and promoting the ideological and creative potential of the Ukrainian intelligentsia. These spaces facilitated the spread of ideas, intellectual dialogue, and created conditions for joint interaction, which was often limited within the framework of strictly institutional or officially sanctioned environments. The study relies primarily on memoirs, which enable the author to reconstruct the social and cultural networks of the dissident community, trace the evolution of the of the movement participants' identity, and understand the ways how, initially, cultural activities gradually assumed a political character in response to pervasive state control and repression. This transformation of cultural activity into a form of political choice

is seen as a fundamental process of change in the dissident movement in the Ukrainian SSR. The methodological basis of the article is a source analysis of the memoirs from participants in the dissident movement in the Ukrainian SSR. The methods applied include criticism and interpretation of narrative sources, thematic analysis, and also prosopographic tools for identifying network connections. **The paper's novelty** lies in combining social, cultural, and spatial approaches to defining the dissident community, which reveals the multifaceted interactions that structured its life. The article highlights the role of dissidents in the public sphere of the Ukrainian SSR, tracing how informal practices shaped alternative models of cultural and civic activism, blurring the boundaries between the private and public spheres established by the state. **The results** advance a deeper understanding of the logic underlying intellectual opposition and the mechanisms by which dissident communities reproduced themselves, maintained cohesion, and sustained ideological vitality under conditions of restricted publicity and systemic control.

Keywords: *Kyiv, public space, dissident movement, memoirs, community, cultural opposition.*